

1. НАУКА – ПРАКТИЦІ

Ірина Вікторівна Музиченко,
кандидат психологічних наук,
доцент кафедри психології та педагогіки
Навчально-наукового інституту права та психології
Національної академії внутрішніх справ,
м. Київ, Україна

УДК 159.9.016

ДО ІСТОРІЇ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ПОНЯТТЯ «НАЦІОНАЛЬНИЙ ХАРАКТЕР»

Стаття посвячена проблемі становлення і розвитку поняття «національний характер». Исследовано еволюцію цього поняття, починаючи з мислителів античного часу, епохи Просвітництва, а також учених XVI–XIX століть до сучасного визначення і застосування.

Ключевые слова: характер, національний характер, модальна особистість, етнопсихологія.

The article is devoted to the problem of formation and development of the notion “national character”. The evolution of the notion “national character”, beginning from the thinkers of ancient times, the Enlightenment, scientists of 17–19th centuries to the modern determination of the notion “national character”, is studied.

Key words: character, national character, modal personality, ethnonational community.

Проблема становлення та розвитку поняття «національний характер» є складною та неоднозначною. Це зумовлено тим, що термін довгий час залишався поза увагою вчених, а «вийшовши на арену» етнопсихології він викликає більше питань, ніж сталих суджень. Отже, метою статті є аналіз історії становлення та розвитку поняття «національний характер».

Термін «характер» увів учень і послідовник Арістотеля, давньогрецький мислитель Теофраст (370–288 рр. до н. е.). У перекладі з давньогрецької це слово означає «відмітну рису», «особливість», «прикмета». Спочатку поняття «характер» вживали щодо окремих людей, а не народів. Так, Теофраст, описуючи афінян у праці «Характеристики», вивів тридцять типів, у яких переважає одна негативна риса характеру (наприклад, підлість, безсоромність, підлабузництво, дріб'язковість, боягузтво і навіть іронічність, яку давньогрецький мислитель також вважав негативною рисою).

Пізніше поняття «характер» почали використовувати щодо цілих народів. З'явилися праці, в яких за характером здійснювали аналіз внутрішнього світу та особливостей того чи іншого народу (Ксенофонт, Платон, Гіппократ, Стратон, Тиціан та ін.). Термін «національний характер» з'явився лише після етапу

формування націй і виконував не теоретико-аналітичні, а описові функції. За його допомогою намагалися пояснити, чому один народ є мужнім і волелюбним, а інший – покірним і нерішучим, а також від яких чинників ці риси залежать.

У філософській літературі перші систематичні згадки про національний характер пов'язані з філософією Просвітництва в контексті теорії географічного детермінізму. Так, її прихильник Ш. Монтеск'є, вважаючи владу клімату важливішою у формуванні національного характеру, на цій основі намагався пояснити різницю між характерами різних народів. Зокрема в іспанців він підкреслював чесність (їм довіряють гроші всі купці) і лінивість. Характер китайців, за визначенням Ш. Монтеск'є, протилежний іспанському. Він пояснював це тим, що незабезпеченість існування розвивала в китайців працелюбність і значну зацікавленість у збагаченні, а отже, й можливу схильність до шахрайства.

Проблеми національного характеру порушували й інші представники французького Просвітництва, зокрема, К. Гельвецій. У його праці «Про людину, її розумові здібності та виховання» є розділ «Про зміни в характері націй та причини цих змін» [1], в якому

проведено дослідження причини появи, становлення національних характерів, а також описано особливості їх рис.

Проблема національного характеру міститься у працях англійського філософа Д. Юма. Він вирізняв два види чинників, що формують національний характер: *моральні* й *фізичні*. Під моральними чинниками Д. Юм розумів форму правління, соціальні перевороти, багатство чи злиденність населення, стосунки, що склалися між націями. До фізичних чинників він відносив повітря і клімат, що, на його думку, поступово впливають на характер народів, змінюючи тонус і будову тіла та надаючи людям конкретного темпераменту. Окрім цих генетичних пояснень розбіжностей між характерами різних народів у своїх працях Д. Юм обґрунтовує їх характеристики.

Однак при цьому вчений вказує лише одну, на його погляд, визначальну й характернішу рису того чи іншого народу. Так, за словами Д. Юма, французів, греків, єгиптян і персів серед інших народів вирізняє веселість, тоді як іспанців, турків і китайців – серйозність, англійці ж різняться ввічливістю.

Змістовнішою була спроба порівняльного аналізу різних європейських народів, яку здійснив І. Кант. Як і його попередники, І. Кант мав намір виявити чинники появи різних національних характерів, він не вважав важливими в їх становленні форму правління чи географічні умови, а стверджував, що національні риси характеру народу передаються з покоління в покоління. Згідно з І. Кантом, «переселення народів довело, що вони на нових місцях не лише не змінили власного характеру, а, навпаки, намагалися пристосувати його до нових умов, а також у мові, діяльності, одязі помічаємо сліди їх походження і, разом з тим, характер» [2].

Систематизуючи різні національні характери, І. Кант намагався зосередити увагу не лише на їх позитивних, а й на негативних рисах, керуючись принципом об'єктивності та ґрунтуючи на ньому власну типологію [3]. На думку І. Канта, існують два цивілізовані народи, які мають протилежні національні характери: французи й англійці. Першим притаманні вишуканість у спілкуванні та ввічливість у ставленні до людей. Разом з тим, така комунікабельність, вважає І. Кант, може бути також наслідком негативних рис (наприклад, легковажності, а відчуття духу свободи, що викликає великий ентузіазм, може перейти у французів межі дозволеного).

Національні риси характеру англійського народу філософ пояснює генетичним та географічним чинниками – походженням англійців і положенням країни. Витоки їхнього національного характеру І. Кант вбачає в давньому племені діяльних і сильних людей – бриттів, риси яких успадкували англійці. А острівне розміщення країни, за І. Кантом, не лише давало змогу захищатися від зовнішніх ворогів, а й вести завойовницькі війни та займатися морською торгівлею. Ці чинники сприяли активності й могутності англійців як нації.

Характеризуючи іспанців, І. Кант виокремлює притаманні їм урочистість та розвинене почуття власної й національної гідності. Тому для них є незрозумілим, наприклад, французьке панібратство. За І. Кантом, іспанець – це релігійна, поміркована людина, яка шанує закони. Негативними рисами національного характеру іспанців є жорстокість та неосвіченість. Цими рисами вони відрізняються від французів, англійців та німців.

У німців І. Кант виокремлює такі позитивні риси, як чесність, скромність і домовитість. Ці риси є проявом основи німецького характеру – «флегми», тобто, «поєднання холодної розважливості та витримки в досягненні своєї мети, а також здатності мужньо терпіти труднощі» [3].

Заслугою І. Канта вважається те, що він першим дав систематизований опис уявлень про національні характери європейських народів, а через розподіл характерологічних рис на *позитивні* та *негативні* продемонстрував складність поняття національного характеру [3].

Зазначимо, що спочатку автори, які послуговувалися поняттям «національний характер», позначали ним морально-вольові якості та емоційні властивості різних народів. Серед рис, згадуваних під час порівняльного опису національних характерів, практично не трапляються такі, що характеризували б розумові здібності, особливості мисленневих процесів, рівень інтелектуального розвитку тощо.

Розробляли проблему національного характеру в межах поняття «народного духу» (чи «духу народу») Г. Фіхте, Г. Гегель, Х. Штайнталь та М. Лацарус. Наприклад, Й. Фіхте розглядав проблему національного характеру з позицій розвитку духу. Закон духу, на його думку, набуває форми національного характеру, що визначає єдність нації. Однак у розв'язанні проблеми національного характеру Й. Фіхте лише побіжно послуговувався поняттям «народний дух».

Ґрунтовне осмислення згаданого поняття знаходимо у Г. Гегеля. Він вважав, що народний дух охоплює релігію, політичний устрій, правову систему, науку й мистецтво. Ці компоненти притаманні всім народам, але функціонують неоднаково. Завдяки розбіжностям у функціонуванні компонентів народного духу один національний характер відрізняється від іншого [4]. Свою думку Г. Гегель підтверджує роздумами про те, чому одні народи (наприклад, німецький) прийняли Реформацію, а інші (романські та слов'янські) відмовилися від неї. Філософ пояснює це відмінностями політичного устрою їхніх держав. Так, головною причиною неприйняття Реформації слов'янськими народами, він вважає існування в них значної соціальної нерівності, а романськими – постійне зовнішнє насилля. Г. Гегель також започаткував традицію аналізу загальнолюдського у виявленні характеру конкретної нації.

Отже, вищенаведені концепції німецьких філософів дали поштовх до наукового вивчення народної психології. Це сприяло створенню такого напрямку, як

«психологія народів». Засновниками «психології народів» виступили філолог Х. Штейнталь (1824–1903) та філософ М. Лацарус (1823–1899), розпочавши у 1859 р. видання журналу «Етнічної психології та мовознавства». Того ж року вони видали працю «Думки про народну психологію» [5], в якій вчені визначили предмет і завдання етнічної психології, що, на їх думку, полягають у вивченні особливих форм духовної діяльності різних народів – міфів, звичаїв, традицій, мистецтв та історії, в яких виявляється народний дух.

За визначенням Х. Штейнтала та М. Лацаруса, національний характер (у них – «дух народу») є психічною подібністю особистостей, що належать до одного народу, а разом з їх самосвідомістю, оскільки народ є певною сукупністю людей, які зараховують себе до нього. Такий спільний характер виявляється завдяки єдності походження та середовища перебування, внаслідок чого «всі особистості одного народу мають відбиток ... особливої природи народу на власних тілі й душі» [5].

Важливим внеском у розвиток етнічної психології стала праця у 10-ти томах видатного німецького філософа, мовознавця й теоретика психології В. Вундта «Психологія народів» (1900–1920). За В. Вундтом, складові духу народу – мова, міфи і звичаї – «є духовними продуктами розвитку, в утворенні яких виявляються своєрідні психологічні закони» [6]. В. Вундт зазначав, що душу народу – тогочасний аналог поняття національного характеру – не можна розглядати як суму (сукупність) особистостей, а потрібно вивчати зв'язок і взаємодію між ними, що специфічні для кожного народу.

За В. Вундтом, дух народу – це вищі психічні процеси, що виникли за спільного життя членів суспільства: суспільні уявлення, прагнення й те, що він назвав *анперцепцією* або колективною творчою діяльністю [6].

Певна схожість із теоретико-методологічними закладами «психології народів» і деякі істотні відмінності простежуються в підході до визначення національного характеру. Вони були запропоновані представниками французької школи «психології мас», серед яких Г. Лебон, С. Сігеле, Г. Тард. Цей напрям виник наприкінці XIX ст. і у визначенні національного характеру базувався на традиціях французького Просвітництва, зокрема, на праці Ш. Монтеск'є, К. Гельвеція, Д. Дідро, Ж.-Ж. Руссо та М.-Ж. Кондорсе. Учені проаналізували національний характер у співвідношенні з політичним устроєм, прийнятним чи ні для певного народу/нації.

Одним із основоположників «психології мас» є Г. Лебон. Він пропонував вивчати національний характер через розвиток цивілізацій, виокремлюючи такі їх елементи, як мова, релігія, мистецтво, література. Учений пропонував визначати неоднакову значущість цих елементів для внутрішнього світу різних націй, включно з висновком, що незначні з філософського погляду елементи цивілізації зі суспільного боку можуть бути важливими.

Таким чином, Г. Лебон визначав національний характер як сукупність моральних та інтелектуальних особливостей, що відображено в установах, мистецтві та віруваннях певного народу [7]. Згідно з Г. Лебоном, «... люди кожної раси володіють, незважаючи на їх різний соціальний стан, запасом ідей, традицій, почуттів, способів мислення, що не може бути зруйновано і становить несвідому спадщину від їхніх предків, проти якої будь-які аргументи цілковито неспроможні» [7]. Він наголошував, що для вивчення національних особливостей потрібні можливості й інструментарій психології, оскільки ні анатомія, ні вивчення мов, середовища чи політичних установ самі по собі не можуть дати повне розуміння характеру певної нації.

Проблему національного характеру порушував і засновник психоаналізу З. Фрейд. Проаналізувавши життя пророка Мойсея, він зробив висновок, що той сформував у євреїв думку про те, що вони є обранцями Божими, і це посилювало в них почуття гідності та зверхності над іншими народами, а отже, зумовило негативне відношення до них інших народів. Основними рисами характеру єврейського народу, за З. Фрейдом, є гордість, упевненість у собі, вміння прилаштовуватися до різних ситуацій [8]. Основою національного характеру З. Фрейд вважав духовні задатки й настановлення нації, закладені минулими поколіннями, що передаються новим поколінням на рівні несвідомого. Ці ідеї З. Фрейда розвивали і критично переосмислювали К. Юнг і Е. Фромм.

Так, Е. Фромм вважав, що у дослідженні будь-якої соціальної групи завжди потрібно враховувати, що вона складається з окремих людей. Він наголошував, що «нас мають цікавити не індивідуальні особливості, якими люди різняться між собою, а загальні відмінності особистості, що характеризують більшість членів певної групи» [9]. Цю спільну для більшості сукупність рис характеру Е. Фромм назвав «соціальним характером», притаманним певній спільноті.

Проблема національного характеру активно розроблялася у 20–60-х рр. XX ст. представниками американської етнології й етнопсихології. Дослідження в цьому напрямі пов'язані з іменем психоаналітика А. Кардинера, який ввів поняття «базова особистість», або «базова структура особистості». Під ним учений розумів сукупність основних схильностей, уявлень і способів поведінки у міжособистісних стосунках, що відображають домінуючі соціальні інститути (інститути виховання), роблять особистість максимально сприйнятливою до культурних цінностей і норм, а також забезпечують сприятливі умови для задоволення її потреб у межах наявного культурного порядку. Психоаналітик А. Кардінер визначав базову особистість як загальну для суспільства та як психологічно центральну в тому сенсі, що вона є генетичним джерелом різних поведінкових проявів.

У подальшому поняття «базова особистість» було замінено поняттям «модальна особистість». За А. Інкелсом і Д. Левінсоном, модальну особистість потрібно визначати через відносно довговічні

характеристики й патерни особистості, що є модальними серед дорослих членів суспільства. В їхньому розумінні, національний характер – це явище, що описується частотою поширення певних типів особистості в конкретному суспільстві.

У 1960-ті рр. в радянській науковій літературі починають з'являтися праці з різних аспектів національного характеру. У багатьох працях зазначалося, що національний характер набуває відображення в народній творчості – літературі, музиці, піснях, танцях. Порушувалося питання про те, які риси визначають національний характер. У 1970-ті рр. радянські вчені Е. Баграмов, Н. Джандільдін, І. Кон та ін. висловили думку про необхідність дослідження методологічних аспектів національного характеру. Наприклад, І. Кон вважав, що у вивченні національного характеру головним теоретичним завданням є виділення його формально-аналітичних структурних елементів [10].

Основні визначення радянських учених стосувалися генетичних і змістових аспектів національного характеру. Так, Н. Джандільдін вважав національний характер сукупністю специфічних психологічних рис, притаманних тій чи іншій соціально-етнічній спільноті в конкретних історико-етнічних, культурних і природних умовах її розвитку, з чим неможливо не погодитися. Однак перелік елементів, які дослідник зараховує до структури національного характеру, викликає подив. Серед них: звички й поведінка, емоційно-психологічна реакція на явища звичайного та незвичайного середовища, ціннісні орієнтації, потреби і смаки [11].

Схожим є й визначення, сформульоване Е. Баграмовим: «національний характер – це відображення у психіці представників нації своєрідних історичних умов її існування, сукупність особливостей духовного обличчя народу, що виявляється у властивих для його представників традиційних формах поведінки та сприйняття навколишнього середовища, які концентруються в національних особливостях культури, інших сферах суспільного життя» [12].

Етапною в обговоренні проблем національного характеру в колишньому СРСР стала дискусія на сторінках журналу «Советская этнография» 1980-х рр., що розпочалась зі статті А. Дашдамирова. У цій науковій дискусії взяли участь С. Арутюнов, Ю. Бромлей, І. Кон, Л. Дробижева, Г. Старовойтова та інші видатні вчені. Учасники дискусії зосередили увагу на проблемі етнічної ідентифікації людини для виділення психологічного профілю представників певного етносу та визначення поняття «національний характер». Вони зробили висновок, що проблему визначення національного характеру мають розв'язувати спільними зусиллями етнографи, психологи, історики й фольклористи. У цій дискусії:

- обговорювалося питання впливу біологічного фактора (спільності генофонду в межах етносу), що визначає домінуючі психофізіологічні типи нервової системи;
- підкреслювалося, що однією з головних причин гальмування розвитку етнопсихології (а тому і

вивчення національного характеру) є недостатня увага до цієї проблеми з боку психологів;

- розглядалися можливі напрями дослідження національного характеру в межах порівняльно-культурного аналізу;
- порушувалося питання про вплив культурного середовища на психіку етносу.

Новий етап зацікавлення проблемою національного характеру та його аналізом розпочався вже на пострадянському просторі з 1990-х років. Сучасні підходи до дослідження національного характеру охоплюють як історико-генетичні, так і структурно-змістові його визначення.

Так, у своїй монографії український дослідник П. Гнатенко розглядає національний характер як соціально-психічне явище. На його думку, національний характер – це «сукупність соціально-психологічних рис (національно-психологічних настанов, стереотипів), що властиві національній спільноті на певному етапі розвитку і проявляються в ціннісних ставленнях до навколишнього світу, а також у культурі, традиціях, звичаях, обрядах» [13]. Він же визначає національний характер як «своєрідне специфічне поєднання загальнолюдських рис у конкретних історичних та соціально-економічних умовах буття національної спільноти» [13].

О. Донченко вважає доцільним розглядати національний характер як частину цілісної структури соціальної психіки. При цьому авторка зазначає, що «уявлення народу про будь-який інший народ не повинно базуватися на виключенні будь-якої диспозиції з характеру цього народу, в якому є все, як і в конкретній особистості. Але як у кожній особистості, так і в соціумі, необхідно характеризувати етнос з огляду на посилення, переваги тієї чи іншої установки, а не її відсутності» [14].

Н. Моїсеєва й В. Сороковикова розглядають національний характер як «стійку складову частину ... національної психології, що є сукупністю домінуючих рис і властивостей в їх когнітивному, емоційному й поведінковому втіленні», що за різним ступенем виразності, поєднанням та формами прояву визначають своєрідність певного національного характеру [15].

Автори посібника «Политическая психология» вважають національний характер сукупністю «найбільш стійких для певної національної спільноти особливостей емоційно-почуттєвого сприйняття навколишнього світу та форм реакцій на нього» [16]. За їхніми висновками, національний характер є основою психологічного складу нації, що визначає особливості психології конкретної людини і групи. Емоційну природу національного характеру підкреслює також К. Касьянова, яка пропонує визначати його як «набір предметів чи ідей, що у свідомості кожного носія певної культури пов'язані з інтенсивно забарвленою гамою почуттів або емоцій (сентиментів)». Ці «сентименти», на її думку, становлять основу національного/етнічного характеру [16].

Відома українська дослідниця Л. Орбан-Лембрик тлумачить національний характер як «специфічне

поєднання типових рис у конкретних історичних та соціально-економічних умовах буття нації», а також як «уявлення народу про самого себе», «сукупність більш стійких, основних для певної національної спільноти, особливостей сприйняття навколишнього світу і форм реакцій на цей світ» [17]. М. Пірен також визначає національний характер як сукупність стійких, основних для певної національної спільноти особливостей сприйняття навколишнього світу та форм реакцій на нього, проте вважає, що риси національної психології поділені між представниками нації нерівномірно.

О. Савицька, Л. Співак пропонують розглядати національний характер як сукупність рис, що історично склалися у представників тієї чи іншої нації, що визначають звичну манеру їхньої поведінки, типовий спосіб дій і виявляються у побутовій сфері, оточуючому світі, праці, ставленні до власної та інших спільностей [18].

Проаналізувавши наукові джерела ми зробили висновок, що його дослідження здійснюється з різних концептуально-теоретичних позицій:

1) національний характер розуміється як виявлення окремих психологічних рис, характерних для всіх членів певної нації;

2) національний характер визначається як «модальна особистість», тобто, як відносна частота виявлення серед дорослих членів будь-якої нації особистостей певного типу;

3) національний характер може розумітися як «основна структура особистості», тобто, як певний зразок особистості, що домінує в цій культурі;

4) національний характер розглядається як система позицій, цінностей, переконань, що поділяє переважна більшість нації;

5) національний характер може визначатися як результат аналізу психологічних аспектів культури, що розглядаються у певній, особливій значущості;

6) національний характер розглядається як інтелект, виражений у продуктах/продукції культури, (в літературі, філософії, мистецтві тощо).

Підсумовуючи викладене вважаємо доцільним дати власне визначення досліджуваному поняттю. Отже, національний характер – це вибудована на темпераментальній основі відносно стійка конфігурація (структурна організація) певних психологічних рис, що репрезентують емоційно-вольову сферу тієї чи іншої етнопонаціональної спільноти і, втілюючись у мотивах соціальної поведінки, виконують регулятивні функції.

Використані літературні джерела

1. *Гельвецій К. А.* Про людину, її розумові здібності та виховання: пер. з фр. [Текст] / К. А. Гельвецій. – К.: Основи, 1994. – 416 с.

2. *Юм Д.* О национальных характерах: пер. с англ. [Текст] / Д. Юм // Сочинения: в 2 т. – 2-е изд., доп. и испр. – М.: Мысль, 1996. – Т. 2. – С. 605–622.

3. *Кант И.* Антропология с прагматической точки зрения [Текст] / Авт. предисл. Ю. В. Петрова. – СПб.: Наука, 1992. – 472 с.

4. *Гегель Г. В.* Феноменология духу: пер. з нім. [Текст] / Г. В. Гегель. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2004. – 548 с.

5. *Штейнталь Х., Лацарус М.* Мысли о народной психологии [Текст] / Х. Штейнталь, М. Лацарус // Филологические записки. – Воронеж, 1864. – Вып. I, II и V. – С. 88–266.

6. *Вундт В.* Проблемы психологии народов [Текст] / В. Вундт. – СПб.: Питер, 2001. – 159 с.

7. *Лебон Г.* Психология народов и масс [Текст] / Г. Лебон. – СПб.: Макет, 1995. – 316 с.

8. *Фрейд З.* Человек по имени Моисей и монотеистическая религия [Текст] / З. Фрейд. – М.: Наука, 1993. – 172 с.

9. *Фромм Э.* Бегство от свободы: пер. с англ. [Текст] / Э. Фромм. – М.: Прогресс, 1995. – 253 с.

10. *Кон И. С.* К проблеме национального характера [Текст] / И. С. Кон // История и психология. – М.: Наука, 1971. – С. 122–158.

11. *Джандильдин Н. Д.* Природа национальной психологии. – Алма-Ата, Казахстан, 1971. – 304 с.

12. *Баграмов Э. А.* К вопросу о научном содержании понятия «национальный характер» // IX Междунар. конгр. антрополог. и этногр. наук, Чикаго, сент. 1973: Докл. сов. делегации. – М.: Наука; Гл. ред. вост. лит., 1973. – С. 1–15.

13. *Гнатенко П. І.* Український національний характер [Текст] / П. І. Гнатенко. – К.: ДОК-К, 1997. – 116 с.

14. *Донченко О. А.* Социетальная психика [Текст] / О. А. Донченко. – К.: Наукова думка, 1999. – 206 с.

15. *Моисеева Н. А., Сороковикова В. И.* Менталитет и национальный характер // Социс. – 2003. – № 2. – С. 45–54.

16. Политическая психология [Текст]: учеб. пособие для вузов / под общ. ред. А. А. Деркача, В. И. Жукова, Л. Г. Лаптева. – М.: Академ. проект, 2001. – 858 с.

17. *Орбан-Лембрик Л.* Психология етнічних спільностей і груп: Від перших наукових розвідок до сучасних напрямів досліджень [Текст] / Л. Орбан-Лембрик // Соц. психологія. – 2006. – № 4. – С. 38–57.

18. *Савицька О. В., Співак Л. М.* Етнопсихологія [Текст] / О. В. Савицька, Л. М. Співак. – К.: Каравелла, 2011. – 257 с.